

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. НІКОЛЬСЬКИЙ (Донецьк)

Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні

Автор робить спробу дослідити політичні репресії щодо конкретних національних груп України на основі аналізу кількісних статистичних показників, які характеризують відповідні процеси та їх наслідки.

Вивченню національних моментів у політичних репресіях допомагає відповідна література^{1–8}.

Аналіз історіографії проблеми дає можливість зробити такі висновки.

По-перше, сьогодні в історичній літературі відсутні дослідження, що ґрунтуються на статистико-демографічному матеріалі, в яких би було з'ясовано реальну спрямованість політичних репресій щодо окремих національних груп населення України. По-друге, немає також комплексних узагальнюючих праць з аналізом національних аспектів політичних репресій як явища.

Джерельною базою дослідження є шість груп документів. Перша — директиви центральних органів НКВС, які регламентували проведення

політичних репресій. Друга — офіційні відомості про репресованих по відповідних територіальних та функціональних підрозділах Головного управління Державної безпеки НКВС УРСР, що зберігаються у фондах Державного архіву Служби безпеки України (Київ, Донецьк, Луганськ). Третю групу становлять довідки аналітичного характеру, складені в обласних управліннях НКВС. До четвертої групи відносяться матеріали картотек архівно-облікових підрозділів УНКВС по Донецькій (Сталінській) та Ворошиловградській областях. П'ята група документів включає матеріали обласних редколегій “Реабілітовані історією”. Матеріали шостої групи базуються на фондах “Особливої папки” ЦК КП(б)У та Донецького (Сталінського) обкому, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Державному архіві Донецької області.

Метою запропонованого нами дослідження є встановлення, шляхом аналізу кількісних даних, реальної спрямованості політичних репресій періоду “великої чистки” в Україні на певні національні групи. При цьому враховується “розподіл” відповідних обвинувачень по конкретних національних групах.

Розгляд національних аспектів політичних репресій періоду “великої чистки” необхідно розпочати з матеріалів лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. Безпосередньо ці окремі моменти зосереджено в розгляді двох питань порядку денного: 4) уроки шкідництва, диверсії та шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів по народних комісаріатах важкої промисловості та шляхів сполучення; 5) уроки шкідництва, диверсії та шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів по НКВС.

Саме національних моментів “ворожого діяльності” першим на пленумі торкнувся керівник компартії Азербайджану М. Д. А. Багіров. У своєму виступі на вечірньому засіданні 28 лютого 1937 р. він, зокрема, сказав: “Тов. Сталін не раз зазначав нам, більшовикам Закавказзя, про необхідність тримати в постійній бойовій готовності партійні організації для боротьби із всілякими проявами націоналізму, який є одним з найгостріших засобів в руках буржуазії та інтервентів у їх боротьбі проти трудящих, проти радянської влади”⁹. Це висловлювання можна було б обминути, бо воно торкалося саме Азербайджану, але далі Багіров сказав: “Товариші, звертає на себе увагу той факт, що азербайджанські контрреволюційні націоналістичні елементи в союзі з мусаватистами за вказівкою троцькістів встановили тісний зв'язок та контакт з к.-революц. націоналістичними елементами наших національних республік — Крим, Дагестан, Туркменістан та інші. Так що у цьому відношенні те, що робиться в Азербайджані, у тому чи іншому вигляді має місце і в інших наших національних республіках”¹⁰. Далі він відзначив: “Практика боротьби з буржуазними націоналістами свідчить, що переважна кількість колишніх мусаватистів та буржуазних націоналістів свого часу прийняті у партію без індивідуального відбору та ретельної перевірки, без подальшого уважного вивчення їх поведінки, вчинків та праці в рядках нашої партії, що дало можливість цим людям, прикриваючись званням членів партії, на протязі декількох років проводити свою мерзенну провокаторську націоналістичну роботу... Буржуазно-націоналістичні елементи використовували цю нашу слабкість для розгортання контрреволюційної роботи серед відомої частини інтелігенції... Ми повинні зробити висновки та уроки з останніх подій та рішуче посилити боротьбу з буржуазно-націоналістичними елементами”¹¹.

2 березня на пленумі виступав нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов, який відносно національних моментів у “ворожій діяльності” торкнувся лише польського питання: “Я наведу такий приклад, що свід-

чить про те, що однією з слабких ділянок нашої роботи була робота по Польщі. На протязі 16 років сектор робітників Польщі не зумів розкрити найактивнішу військову організацію поляків, яка вела дуже енергійну роботу проти нас. Чому це відбулося? Тому що у польському секторі за ці роки в переважаючій більшості були поляки, котрі були зв'язані з другим відділом польського генерального штабу та були офіцерами цього відділення...”¹².

Тут необхідно зазначити, що у всіх інших виступах (у тому числі і представників України — наркома внутрішніх справ В. Балицького, керівних працівників НКВС — Я. Агранова, Л. Заковського, С. Реденса, колишнього голови НКВС Г. Ягоди, першого секретаря Донецького обкому КП(б)У С. Саркісова та інших) питання ворожої та шпигунської діяльності зосереджувалися саме на “японо-німецько-троцькістських елементах”.

У заключному слові 5 березня Й. Сталін жодним словом не обмовився з питання національних аспектів у репресіях¹³. Але це не означає, що в плануванні та реалізації державної безпеки не було місця цим моментам. Вони зовні були приховані та чекали свого часу.

Як відомо, безпосередньо “велику чистку” було розпочато оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”. Аналіз цього документа¹⁴ свідчить, що і там національні аспекти орієнтації репресивних органів держбезпеки були відсутні. Просто керівні партійні та державно-каральні органи послідовно розкручували махове колесо репресій.

Національна спрямованість політичних репресій регламентувалася відповідними оперативними наказами НКВС СРСР та директивними листами. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. вимагав: “З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих організацій “ПОВ”¹⁵ і, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах. Всю операцію необхідно закінчити у 3-х місячний термін, тобто до 20 листопада 1937 р.”¹⁶.

Так звана “німецька операція” обумовлена наказом НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., згідно з яким органи держбезпеки повинні були репресувати **німецьких підданих**, тобто іноземців¹⁷. Фактично же заарештували значну кількість німців, що були **громадянами СРСР**.

11 грудня 1937 р. було підписано директиву НКВС СРСР № 50215 про репресування греків, яких звинувачено у “шпигунській та націоналістичній антирадянській діяльності”¹⁸.

У грудні 1937 р. в Україні було розпочато “латиську операцію”. Напередодні НКВС СРСР розіслав на місця телеграму за № 50499 такого змісту: “Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і подати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області. Повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях. Підготувати арешти всіх керівників та активістів по цих пунктах концентрації латишів, а також раніше встановлених латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію з подальшим розвитком по типу польської операції”¹⁹.

Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р. за № 83921 розгорнули операцію проти єврейських активістів²⁰.

За наказом НКВС СРСР № 00593 1937 р. було розпочато так звану “харбінську операцію”, зорієнтовану проти китайців, корейців, японців,

громадян інших національностей — колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці²¹.

Вироки по справах заарештованих по “національних лініях” (перша категорія — розстріл, друга категорія — 5—10 років тюрми або таборів) виносили союзний нарком внутрішніх справ та прокурор СРСР²².

Відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) № П 64/22 від 15 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ на заарештованих по контрреволюційних національних контингентах (накази НКВС СРСР №№ 00485, 00439 та 00593 — 1937 р.) було передано на розгляд особливих трійок на місцях²³.

За нашими підрахунками на основі щорічних звітів, поданих обласними управліннями НКВС, загальна кількість заарештованих підрозділами державної безпеки у 1937 р. становила 159573 чол.²⁴, при загальній кількості населення України, згідно з Всесоюзним переписом 1937 р., — 28 387 609 чол.²⁵ Розподіл репресованих по областях був таким (див. табл. 1).

Таким чином, сьому частину всіх репресованих в Україні становили мешканці Донецької області.

Цікавим є питання спрямованості репресій на міське та сільське населення. Тут для порівняння ми маємо такі дані²⁶ (див. табл. 2).

Якщо виходити з середнього показника по Україні (16 %), то можна умовно віднести до промислових областей Донецьку, Дніпропетровську, Харківську, Київську, Одеську (в яких показники до середнього відсотка достатньо близькі або перевищують його).

Т а б л и ц я 1

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Загалом репресовано (осіб)	% від загальної кількості репресованих по УРСР
1	Донецька обл.	27 042	16,9
2	Київська обл.	21 374	13,4
3	Дніпропетровська обл.	17 124	10,7
4	Вінницька обл.	16 815	10,6
5	Харківська обл.	15 025	9,4
6	Житомирська обл.	14 628	9,2
7	Одеська обл.	12 695	8
8	Чернігівська обл.	8 501	5,3
9	Кам.-Подільська обл.	8 308	5,2
10	Миколаївська обл.	5 786	3,6
11	Полтавська обл.	5 573	3,5
12	Молдавська АРСР	4 588	2,9
13	Центральний апарат	2 114	1,3
	Загалом по УРСР	159 573	100

Т а б л и ц я 2

№№ п/п	Області, автономна республіка	% міського населення від загальної кількості по області
1	Донецька	33,8
2	Дніпропетровська	20,4
3	Одеська	16,3
4	Харківська	14,6
5	Київська	12
6	Молдавська АРСР	7,8
7	Чернігівська	6
8	Вінницька	5,4
	Загалом по УРСР	16

Т а б л и ц я 3

№№ п/п	Області, автономна республіка	% міського населення по областях від загальної кількості населення УРСР
1	Донецька	34,1
2	Дніпропетровська	16,7
3	Харківська	16,3
4	Київська	13
5	Одеська	10,5
6	Вінницька	4,6
7	Чернігівська	3
8	Молдавська АРСР	1
	Загалом по УРСР	100

Т а б л и ц я 4

№№ п/п	Національність	Кількість за переписом (осіб)	% від загальної кількості
1	Українці	22 212 525	78,2
2	Росіяни	3 221 898	11,3
3	Євреї	1 470 484	5,2
4	Поляки	417 613	1,5
5	Німці	401 880	1,4
6	Молдаване	221 831	0,8
7	Білоруси	106 325	0,4
8	Греки	102 257	0,4
9	Болгари	74 862	0,3
10	Татари	24 242	0,09
11	Чехи	11 516	0,04
12	Вірмени	4 242	0,01
13	Албанці	1 120	0,004
14	Цигани	304	0,001
15	Інші	126 559	0,4
	Загалом	28 397 658	100

Є підстави вважати, що по Донецькій, Дніпропетровській та Київській областях репресії проводилися відповідно до отриманих “лімітів”, по Харківській — дещо відставали; по сільських — Вінницькій та Житомирській — перевищували темпи виконання цих завдань (див. табл. 3).

Матеріали перепису 1937 р. дають певну інформацію відносно національного складу населення України²⁷ (див. табл. 4).

За нашими підрахунками на основі звітів обласних управлінь НКВС національний склад репресованих у 1937 р. з політичних мотивів був таким²⁸ (див. табл. 5).

Для порівняння ми взяли дані про співвідношення національних груп і загальної кількості населення УРСР та відсоток репресованих по цих же групах (див. табл. 6).

Як видно, кількість поляків становила лише 1,5 % від населення України, а частка репресованих серед них дорівнювала 18,9 % усіх жертв репресій; німці відповідно — 1,4 % та 10,2 %; греки — 0,4 % та 2,3 %; білоруси — 0,4 % та 0,8 %. Група “інших” становила 0,4 %, а репресованих серед них налічувалося 4,2 %. У невеличкій групі вірмен співвідношення було 0,01 % та 0,05 %.

Тут можна зробити такі висновки. Політичні репресії щодо поляків, німців та греків були значно жорстокішими, ніж проти інших національ-

Т а б л и ц я 5

№№ п/п	Національність	Заарештовано (осіб)
1	Українці	84 915
2	Поляки	30 148
3	Німці	16 228
4	Росіяни	12 291
5	Євреї	4 097
6	Греки	3 689
7	Білоруси	1 292
8	Румуни	1 104
9	Латиші	1 003
10	Татари	173
11	Литовці	137
12	Вірмени	82
13	Естонці	72
14	Японці	35
15	Корейці	26
16	Іранці	19
17	Узбеки	17
18	Китайці	17
19	Грузини	13
20	Фіни	9
21	Башкіри	4
22	Туркмени	3
23	Киргизи	2
24	Казахи	2
25	Азербайджанці	2
26	Карели	1
27	Буряти	1
28	Болгари	дані відсутні
29	Молдавани	” ”
30	Албанці	” ”
31	Чехи	” ”
32	Цигани	” ”
33	Інші	4 250
	Загалом	159 632

Т а б л и ц я 6

№№ п/п	Національність	% від загальної кількості населення	% репресованих
1	Українці	78,2	53,2
2	Росіяни	11,3	7,7
3	Євреї	5,2	2,6
4	Поляки	1,5	18,9
5	Німці	1,4	10,2
6	Молдавани	0,8	дані відсутні
7	Білоруси	0,4	0,8
8	Греки	0,4	2,3
9	Болгари	0,3	дані відсутні
10	Татари	0,09	0,1
11	Чехи	0,04	дані відсутні
12	Вірмени	0,01	0,05
13	Албанці	0,004	дані відсутні
14	Цигани	0,001	” ”
15	Інші	0,4	4,2
	Загалом	100	100

Т а б л и ц я 7

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано українців	% від загальної кількості репресованих українців
1	Київська обл.	15 409	18,2
2	Харківська обл.	10 445	12,3
3	Вінницька обл.	10 070	11,9
4	Дніпропетровська обл.	8 053	9,5
5	Чернігівська обл.	7 692	9,1
6	Донецька обл.	7 529	8,9
7	Одеська обл.	6 598	7,8
8	Житомирська обл.	4 828	5,7
9	Полтавська обл.	4 394	5,2
10	Кам.-Подільська обл.	4 338	5,1
11	Миколаївська обл.	2 765	3,3
12	Молдавська АРСР	1 684	2
13	Центральний апарат	815	1
	Загалом	84 620	100

Т а б л и ц я 8

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано росіян	% від загальної кількості репресованих росіян
1	Донецька обл.	4 879	39,5
2	Харківська обл.	1 636	13,2
3	Одеська обл.	1 118	9
4	Миколаївська обл.	1 112	9
5	Київська обл.	939	7,6
6	Дніпропетровська обл.	880	7,1
7	Центральний апарат	443	3,9
8	Молдавська АРСР	430	3,5
9	Кам.-Подільська обл.	333	2,7
10	Житомирська обл.	195	1,6
11	Чернігівська обл.	177	1,4
12	Вінницька обл.	127	1
13	Полтавська обл.	62	0,5
	Загалом	12 331	100

них груп. Навіть серед нечисленних національних меншин (білоруси, вірмени, “інші”) частки репресованих з політичних мотивів значно перевищували загальну кількість представників цих меншин.

Отже, відносні показники свідчать про явну національну спрямованість політичних репресій 1937 р. Але не можна робити аналіз без урахування абсолютних даних. У цьому випадку ми можемо констатувати, що, безперечно, репресіям було піддано всі національні групи. Загальна чисельність репресованих українців була на 10198 чол. більшою, ніж сумарна кількість репресованих всіх інших національностей.

Дані та наші підрахунки відносно українців наведено в табл. 7.

Таким чином, по чотирьох перших областях сумарна кількість репресованих українців перевищує половину цієї категорії по всій Україні. Водночас цікавим є зіставлення Донецької області (де відсоток українців був значно меншим) з Дніпропетровською та Чернігівською областями.

Відносно росіян (див. табл. 8).

Тут найбільший показник був по Донецькій області (понад третина всіх репресованих росіян України). Це зрозуміло з огляду на досить високий відсоток росіян серед мешканців області. Такі міркування слушні, на наш погляд, і щодо Харківської області.

Т а б л и ц я 9

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано поляків	% від загальної кількості репресованих поляків
1	Житомирська обл.	7 799	25,6
2	Вінницька обл.	5 486	18
3	Донецька обл.	3 689	12,1
4	Кам.-Подільська обл.	3 123	10,3
5	Київська обл.	3 058	10
6	Дніпропетровська обл.	3 026	9,9
7	Одеська обл.	1 088	3,6
8	Харківська обл.	900	3
9	Миколаївська обл.	849	2,8
10	Полтавська обл.	809	2,7
11	Чернігівська обл.	278	0,9
12	Центральний апарат	195	0,6
13	Молдавська АРСР	163	0,5
	Загалом	30 463	100

Т а б л и ц я 10

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано німців	% від загальної кількості репресованих німців
1	Донецька обл.	5 732	35,3
2	Дніпропетровська обл.	3 689	22,6
3	Одеська обл.	2 380	14,7
4	Житомирська обл.	1 558	9,6
5	Миколаївська обл.	828	5,1
6	Київська обл.	629	3,9
7	Харківська обл.	409	2,5
8	Молдавська АРСР	382	2,4
9	Чернігівська обл.	259	1,6
10	Вінницька обл.	155	1
11	Центральний апарат	74	0,5
12	Полтавська обл.	77	0,5
13	Кам.-Подільська обл.	56	0,3
	Загалом	16 228	100

По репресованих поляках дані у табл. 9.

Цифри по Житомирській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Київській областях зрозумілі, якщо враховувати два моменти: прикордонне розташування та значний відсоток поляків серед місцевого населення. Лише по Донецькій області цифра є явно завищеною. Тобто йшлося про “неприродні” показники, які можна пояснити лише припущеннями відносно більш високої жорстокості місцевого УНКВС або можливою наявністю відповідних “лімітів”. Тут ми можемо додати факти з архівно-слідчих справ, що зберігаються в УСБУ по Донецькій області, з яких випливає, що частими були випадки репресування не етнічних поляків, а людей, які мали прізвища, схожі на польські²⁹.

По німецькій національній групі (див. табл. 10) ситуація зрозуміла, адже це зумовлено проживанням значної кількості німецьких колоністів саме в Донецькій, Дніпропетровській, Одеській та Житомирській областях.

По репресованих євреях (див. табл. 11) не простежується будь-яких обґрунтованих пояснень або припущень щодо кількості репресованих по областях.

Т а б л и ц я 11

№№ п/п	Обласні, структурні підрозділи НКВС	Репресовано євреїв	% від загальної кількості репресованих євреїв
1	Харківська обл.	940	23
2	Київська обл.	692	16,8
3	Вінницька обл.	562	13,7
4	Одеська обл.	535	13
5	Центральний апарат	487	11,8
6	Молдавська АРСР	247	6
7	Донецька обл.	208	5,1
8	Житомирська обл.	187	4,5
9	Полтавська обл.	87	2,1
10	Миколаївська обл.	82	2
11	Дніпропетровська обл.	69	1,7
12	Чернігівська обл.	9	0,2
13	Кам.-Подільська обл.	5	0,1
	Загалом	4 110	100

Ми провели аналіз *звинувачень* щодо національних груп населення. Основу цієї частини дослідження становлять документи під назвою “Відомості про кількість заарештованих по УНКВС ... області. По забарвленню та видах злочинів”, які мають дві структурні частини. Перша — **за політичним забарвленням** — складається з чотирьох підгруп: 1) *антирадянські партії та течії* (троцькісти; праві; есери; меншовики; анархісти; кадети; монархісти та інші; шляпниківці, децисти, м’ясниківці; різні); 2) *контрреволюційні націоналістичні організації* (українські, білоруські, грузинські, вірменські (дашнаки), тюрко-татарські, сіоністські, різні); 3) *фашисти, церковники і сектанти, білогвардійці*; 4) *національні лінії* (польська, харбінська, німецька, румунська, фінська, латиська, естонська, грецька, іранська, афганська, болгарська, французька, італійська, різні); 5) *заарештованих за наказом НКВС № 00447* від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”.

Друга частина — **за характером злочинів** — включала два розділи: 1) *шпиунство* (німецьке, японське, польське, латвійське, румунське, грецьке, фінське, іранське, естонське, італійське, болгарське, англійське, французьке, чеське, різне), 2) *контрреволюційна діяльність* (зрада батьківщини, терор, диверсії, шкідництво, повстанська контрреволюційна діяльність, контрреволюційна агітація, інші злочини).

В абсолютних цифрах по областях ми маємо таку картину.

Серед **українців** було звинувачено як *троцькістів* 2421 особу, у тому числі: по Донецькій області — 545, Харківській — 344, Вінницькій — 316, Чернігівській — 302, Дніпропетровській — 275, Одеській — 202, центральному апарату НКВС — 175, Миколаївській області — 121, Житомирській — 97, Полтавській — 24, Молдавській АРСР — 16, Кам’янець-Подільській області — 4. По Київщині арештів троцькістів у 1937 р. не виявлено.

“*Правих*” було заарештовано по УРСР 140 осіб: Вінницька область — 83 (52,3 %), Київська — 41 (29,3 %), Одеська — 11 (7,9 %), Кам’янець-Подільська — 3 (2,1 %), Полтавська — 2 (1,4 %). По центральному апарату НКВС, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Житомирській, Миколаївській, Чернігівській областях та Молдавській АРСР репресованих цієї категорії не було.

Есери репресовані по 9 структурних підрозділах НКВС: Донецької області — 107 (27,8 %), Одеської — 83 (25,6 %), Полтавської — 72 (18,7 %),

Миколаївської — 51 (13,2 %), Дніпропетровської — 21 (5,5 %), Чернігівської — 26 (6,8 %), МАРСР — 16 (4,2 %), центрального апарату НКВС — 5 (1,3 %), Харківської області — 4 (1 %). Загалом — 385 чол.

Меншовиків шести областей було притягнуто до відповідальності 46, у тому числі: Миколаївська область — 17 чол. (37,0 %), Донецька — 13 (28,3 %), Дніпропетровська — 10 (21,7 %), Харківська — 3 (6,5 %), Київська — 2 (4,3 %), Молдавська АРСР — 1 (2,2 %).

Належність до *анархістів* інкримінувалася 23 заарештованим українцям: по Миколаївській області — 15 (65,2 %), по центральному апарату НКВС — 3 (13,0 %), Донецькій області — 2 (8,7 %), Дніпропетровській, Харківській та Київській — по 1 (по 4,3 %).

По групі *кадетів, монархістів та інших* були репресовані 44 особи в Одеській області.

Так званих *різних* заарештували двох — у Полтавській області.

Сумарно група репресованих українців — так званих членів антирадянських партій та угруповань — становила серед українців 3061 чол. (3,6 % від загальної кількості).

Як бачимо, терор органів держбезпеки України щодо українців у 1937 р. був спрямований насамперед проти троцькістів, які у цій групі репресованих становили 79,1 %. Далі йшли есери (в умовах України — члени колишньої УПСР) — 12,6 %. Інші групи були незначними: “праві” — 4,6 % (у цьому виявилася специфіка України, бо тільки-но відбулися у Москві гучні відкриті судові процеси так званого “правотроцькістського блоку”, але вони ще не дістали свого відгону у республіці), анархісти — 0,8 %, меншовики — 1,5, кадети та монархісти — 1,4 %. Вірогідно, що чотири останні партії були у загальному контексті репресій початкового періоду “великої чистки” “неактуальними” для НКВС.

Як учасників *українських контрреволюційних націоналістичних організацій* було притягнуто до відповідальності 12614 чол. (14,9 % від загальної кількості репресованих українців): по Вінницькій області — 4126 (32,7 % від усієї групи), Київській — 2922 (23,2 %), Чернігівській — 1221 (9,7 %), Одеській — 1127 (8,9 %), Донецькій — 953 (7,6 %), Житомирській — 847 (6,7 %), Миколаївській — 702 (5,6 %), центральному апарату — 287 (2,3 %), Харківській області — 144 (1,1 %), Полтавській — 140 (1,1 %), Дніпропетровській — 89 (0,7 %), Кам’янець-Подільській — 48 (0,4 %), Молдавській АРСР — 8 (0,06 %).

До членів *різних контрреволюційних націоналістичних організацій* було віднесено по Полтавській області 3136 українців (95,9 % по УРСР; 24,9 % серед репресованих членів усіх контрреволюційних націоналістичних організацій УРСР); по Чернігівській — 90 (2,8 %) та по Київській — 44 (1,3 %).

Арешти членів українських контрреволюційних організацій були явищем закономірним для України. Але тут важливо з’ясувати співвідношення арештів по цій групі у різних областях — у діапазоні від 32,7 % — до 0,06 % (4126 чол. — 8 чол.). Можливо, йдеться про недостатню увагу певних обласних управлінь НКВС до цієї категорії “державних злочинців”. Справа тут ще в тому, що (при наявності конкретних директив по репресіях щодо поляків, німців, греків, литовців, румунів, “харбінців” тощо) конкретних директив НКВС СРСР щодо репресій проти українців не було. Тому в областях виходили з місцевих уявлень про “український націоналізм” та “українські контрреволюційні націоналістичні організації”. А у 1937 р. ця кампанія ще не була масштабно розгорнута.

Серед українців як *фашистів* було заарештовано 484 чол. (0,6 % від загальної кількості). По областях дані були такими: Чернігівська — 117

(24,2 %), Вінницька — 85 (17,6 %), Одеська — 70 (14,5 %), Харківська — 69 (14,3 %), Київська — 56 (11,6 %), Полтавська — 37 (7,6 %), Донецька — 22 (4,5 %), Житомирська — 14 (2,9 %), Кам'янець-Подільська — 10 (2,1 %), Миколаївська — 4 (0,8 %). Центральним апаратом, управліннями НКВС Дніпропетровської області та Молдавської АРСР звинувачень українців у фашизмі не висувалося.

Церковників та сектантів серед українців репресовано по УРСР 3970 (4,7 % від загальної кількості). Обласні цифри були такими: Вінницька область — 1188 чол. (29,9 %), Житомирська — 540 (13,6 %), Одеська — 497 (12,5 %), Чернігівська — 450 (11,3 %), Донецька — 421 (10,6 %), Полтавська — 281 (7,1 %), Молдавська АРСР — 189 (4,8 %), Миколаївська — 146 (3,7 %), Дніпропетровська — 114 (2,9 %), Харківська — 60 (1,5 %), Київська — 44 (1,1 %), по центральному апарату — 32 (0,8 %), Кам'янець-Подільська область — 8 (0,2 %).

Репресії по цій групі були зумовлені суто ідеологічними причинами, а їх масштаби, на наш погляд, залежали, по-перше, від наявності у підрозділах обласних управлінь НКВС відповідних агентурних даних про “антирадянську діяльність” осіб цієї категорії; по-друге, сектантські групи діяли по території України з різною активністю та були нерівномірно розміщені по областях.

По групі *білогвардійців* маємо арештів: Полтавська область — 241 (25,4 %), Одеська — 214 (22,5 %), Миколаївська — 210 (22,1 %), Донецька — 183 (19,3 %), Вінницька — 75 (7,9 %), центральний апарат — 13 (1,4 %), Київська область — 7 (0,7 %), Чернігівська — 5 (0,5 %), Кам'янець-Подільська — 2 (0,2 %). Загалом 950 заарештованих.

Колишні білогвардійці притягалися до відповідальності з порушенням амністії, яку було оголошено у 1927 р. на честь 10-ї річниці жовтневої революції. Абсолютні цифри арештів тут значно відрізняються по областях. Тобто йдеться про ситуацію, коли вимоги з центру були недостатньо конкретними. Безумовно, по цій категорії не існувало планів-лімітів, обов'язкових для виконання. Тому, на наш погляд, білогвардійці були репресовані у загальному контексті “великої чистки”.

По так званих “національних лініях”, які становили окремий розділ статистичного звіту, облікові підрозділи обласних управлінь НКВС повинні були умовно віднести заарештованих до відповідних груп. Тут необхідно зазначити, що національні аспекти фігурували по трьох групах цих статистичних звітів: 1) належність до контрреволюційних націоналістичних організацій, 2) “національні лінії”, 3) шпигунство на користь відповідних іноземних держав. Друга група передбачала (як ми з'ясували з матеріалів понад 10 тис. архівно-слідчих справ, досліджених протягом останніх десяти років) будь-які прояви націоналістичного характеру. Тому цей показник звіту практично дублював інші пункти документа. Необхідність у ньому, як ми вважаємо, мала характер суто інформаційний, що давало можливість якось планувати перспективні напрями репресивної діяльності безпосередньо в Управлінні держбезпеки НКВС.

“Української лінії” звіт не передбачав, а загалом по всіх “лініях” загальна кількість репресованих по УРСР становила 8624 особи. По “польській лінії” було заарештовано 5404 чол. (62,7 %) від загальної кількості по цій групі: Київська область — 2266 чол. (26,3 %), Кам'янець-Подільська — 919 (10,7 %), Дніпропетровська — 665 (7,7 %), Вінницька — 614 (7,1 %), Харківська — 532 (6,2 %), Полтавська — 422 (4,9 %), центральний апарат НКВС — 159 (1,8 %), Одеська область — 123 (1,4 %), Донецька область — 113 (1,3 %), МАРСР — 35 (0,2 %). По Житомирській та Миколаївській областях арештів серед українців по “польській лінії” не

провадилось. Тут малися на увазі, як ми вважаємо, українці, які свою “контрреволюційну” діяльність спрямовували або на користь Польщі, або звинувачувалися у “співробітництві” з поляками. Зрозуміло, що йшлося насамперед або про прикордонні області, або про такі, де мешкало польське населення. Тому незрозумілими залишаються лише звіти по Житомирській та Миколаївській областях, у яких такі дані відсутні. Можливо, це непорозуміння в тлумаченні в управліннях НКВС самого поняття “польська лінія”.

Показники щодо “німецької лінії” були такими: Дніпропетровська область — 422 (63,7 %), Харківська — 66 (10 %), Донецька — 45 (6,8 %), Чернігівська — 41 (6,2 %), центральний апарат НКВС — 35 (5,3 %), Одеська область — 21 (3,2 %), МАРСР — 13 (2 %), Полтавська область — 11 (1,7 %), Вінницька — 5 (0,8 %), Кам’янець-Подільська — 3 (0,5 %). Загалом — 662 арешти (7,7 % від загальної кількості по всіх “лініях”).

Ситуація була аналогічною з “польською лінією”, але німці, на відміну від поляків, мешкали в колоніях, що ускладнювало їх спілкування з іншими національними групами. Тому загалом українців, репресованих по “німецькій лінії”, було значно менше, ніж по “польській лінії”.

“Румунська лінія” характеризується такими показниками: 1426 — заарештованих (16,5 % від загальної кількості по “лініях”); по Вінницькій області — 673 (47,2 %), Молдавській АРСР — 368 (25,8 %), Одеській області — 195 (13,7 %), Київській — 50 (3,5 %), Чернігівській — 45 (3,2 %), Дніпропетровській — 33 (2,3 %), Житомирській — 21 (1,5 %), Харківській — 19 (1,3 %), центральному апарату НКВС — 13 (0,9 %), Полтавській області — 7 (0,5 %), Кам’янець-Подільській — 2 (0,1 %).

Специфічною була так звана “харбінська лінія”, а саме колишні працівники Китайсько-Східної залізниці. Арештів було здійснено: Чернігівська область — 55 (32,2 %), Київська — 28 (16,4 %), Харківська — 25 (14,6 %), Полтавська — 19 (11,1 %), центральний апарат НКВС — 12 (7 %), Одеська область — 10 (5,8 %), Житомирська — 9 (5,3 %), Дніпропетровська — 7 (4,1 %), Вінницька — 3 (1,8 %), Донецька — 2 (1,2 %), МАРСР — 1 (0,6 %). Усього — 171 чол. (2 % від загальної кількості).

Відбулися арешти по “латиській лінії” (24 чол. — Чернігівська область, 12 — Київська, 11 — Донецька), “болгарській” (4 чол. — Дніпропетровська), “грецькій” (4 чол. — Дніпропетровська), “естонській лінії” (1 чол. — Київська область).

Окрему групу у звіті становили у розділі “за політичним забарвленням” заарештовані відповідно до наказу НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. Передбачався облік по трьох групах: 1) колишні куркулі, 2) кримінальники, 3) інші контрреволюційні елементи.

Серед репресованих українців статистика була такою: “колишніх куркулів” — 34531 чол. (40,8 % від загальної кількості репресованих по республіці українців). В тому числі по областях: Київська — 5847 (16,9 %), Харківська — 5351 (15,5 %), Дніпропетровська — 4854 (14,1 %), Чернігівська — 3266 (9,5 %), Житомирська — 2913 (8,4 %), Одеська — 2908 (8,4 %), Донецька — 2470 (7,2 %), Вінницька — 2420 (15 %), Полтавська — 2196 (6,4 %), Миколаївська — 890 (2,6 %), Кам’янець-Подільська — 815 (2,4 %), МАРСР — 601 (1,7 %). По центральному апарату репресованих куркулів не було.

Кримінальників серед репресованих українців налічувалося 8408 (9,9 %). По областях “розподіл” був таким: центральний апарат — відсутні, Одеська область — 1149 (13,7 %), Донецька — 1026 (12,2 %), Дніпропетровська — 222 (2,6 %), Харківська — 976 (11,6 %), Житомирська — 137 (1,6 %), Молдавська АРСР — 207 (2,5 %), Миколаївська область — 684

(8,1 %), Київська — 1637 (19,6 %), Кам'янець-Подільська — 59 (0,7 %), Полтавська — 256 (3 %), Вінницька — 1164 (13,8 %), Чернігівська — 891 (10,6 %). Загалом по групі репресованих згідно з наказом № 00447 “кримінальники” становили 13,8 %.

Інших контрреволюційних елементів серед репресованих українців було 18121 чол. (від загальної кількості українців — 21,4 %). Співвідношення по областях: Одеська — 1624 (9 %), Донецька — 1583 (8,7 %), Дніпропетровська — 1196 (6,6 %), Харківська — 1894 (10,3 %), Житомирська — 271 (1,5 %), Молдавія — 48 (0,3 %), Миколаївська область — 1203 (6,6 %), Київська — 3359 (19 %), Кам'янець-Подільська — 2465 (13,6 %), Полтавська — 911 (5 %), Вінницька — 2775 (15 %), Чернігівська — 792 (4,4 %). По групі людей, репресованих за наказом № 00447, це становило 29,7 %.

Наказ № 00447 був першим документом, що ініціював “велику чистку”. У 1937 р. згідно з ним постраждало найбільше українців (72,2 %). Серед росіян ця цифра дорівнювала 59,2 %, поляків — 8,8, німців — 23,2, євреїв — 13,5, білорусів — 29,7, латишів — 1,1, румунів — 15,2 %.

Такий діапазон (від 1,1 до 72,2 %) по національних групах є, насамперед, відбитком соціальної структури цих груп в Україні. Зрозуміло, що найбільший відсоток серед репресованих куркулів становили українці, а серед євреїв та латишів таких зовсім не було. Колишні кримінальники також переважали по групі українців (йдеться про репресованих за політичними мотивами).

Шпигунство, як одна з причин репресій, було диференційоване по країнах, на які “працювали” заарештовані особи. Серед виявлених “ворогів” тут найбільшу частку становили “польські шпигуни” (2498 чол.), далі йшли румунські (821 чол.), німецькі (237 чол.), латвійські (182 чол.), японські (175 чол.) та інші незначні групи.

По розділу “Контрреволюційна діяльність” щодо українців маємо такі дані:

а) *зрада батьківщини*: Вінницька область — 159 чол. (29 %), Харківська — 649 (17,2 %), Полтавська — 63 (11,6 %), Чернігівська — 51 (9,3 %), Дніпропетровська — 47 (8,6 %), Київська — 43 (7,8 %), Миколаївська — 33 (6 %), Донецька — 28 (5,1 %), Одеська — 22 (4 %), центральний апарат — 5 (0,9 %), Молдавська АРСР — 3 (0,5 %);

б) *терор*: Дніпропетровська область — 451 (22,6 %), Харківська — 386 (18,9 %), Одеська — 369 (18,1 %), Вінницька — 268 (13,1 %), Київська — 215 (10,5 %), центральний апарат — 192 (9,4 %), Донецька область — 65 (3,2 %), Чернігівська — 32 (1,6 %), Миколаївська — 23 (1,1 %), Полтавська — 18 (0,9 %), Молдавія — 16 (0,8 %), Кам'янець-Подільська область — 4 (0,2 %);

в) *диверсії*: Харківська область — 1544 (45 %), Донецька — 706 (20,6 %), Дніпропетровська — 461 (13,4 %), Вінницька — 298 (8,7 %), Київська — 164 (4,8 %), Кам'янець-Подільська — 78 (2,3 %), Миколаївська — 69 (2 %), Одеська — 57 (1,7 %), Чернігівська — 31 (0,9 %), центральний апарат — 10 (0,3 %), Полтавська область — 7 (0,2 %), Молдавія — 3 (0,09 %);

г) *шкідництво*: Донецька область — 1317 (30,2 %), Київська — 619 (14,2 %), Одеська — 533 (12,2 %), Миколаївська — 526 (12 %), Вінницька — 511 (11,7 %), Харківська — 425 (9,7 %), Чернігівська — 159 (3,6 %), Дніпропетровська — 113 (2,6 %), Полтавська — 82 (1,9 %), Кам'янець-Подільська — 64 (1,5 %), центральний апарат — 14 (0,3 %), Молдавська АРСР — 4 (0,09 %);

д) *повстанська контрреволюційна діяльність*: Київська область — 6681 (17,6 %), Вінницька — 6316 (16,8 %), Харківська — 5567 (14,7 %), Чернігів-

ська — 5548 (14,6 %), Дніпропетровська — 4692 (12,4 %), Донецька — 3465 (9,1 %), Кам'янець-Подільська — 1986 (5,2 %), Миколаївська — 1343 (3,5 %), Одеська — 929 (2,4 %), Молдавія — 650 (1,7 %), Полтавська область — 459 (1,2 %), центральний апарат — 285 (0,8 %).

Ще були звинувачення у контрреволюційній агітації та інших злочинах (аналогічно до повстанської контрреволюційної діяльності).

Проведені нами порівняння по інших національних групах свідчать, що фактично по всіх групах обвинувачень різниця не є принциповою. Тобто йдеться про “чистку”, орієнтовану не на національну належність. Тільки абсолютні дані демонструють саме національні аспекти політичних репресій. Більші відсотки репресованих від певної національної групи (німці, поляки, литовці, латиші, греки тощо) свідчать про цю спрямованість. Відсутність якихось національних груп (або невеликий відсоток) серед населення конкретної області виключав їх з репресій. Так було з греками, що мешкали локально на Донеччині, молдаванами, яких майже не було в східних областях.

Аналізуючи зміст обвинувачень загалом, слід звернутися до Особливої частини Кримінального кодексу Української РСР 1927 р. У першому розділі “Контрреволюційні злочини” стаття 54-1 подає офіційно-юридичне бачення самого поняття: “Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підлив або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підлив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції”³⁰. Цей текст дослівно повторює відповідний розділ “Положення про злочини державні (контрреволюційні) та особливо для СРСР небезпечних злочинів проти порядку управління”, прийнятого постановою ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р.³¹ Положення дає тлумачення понять: збройне повстання, зносини в контрреволюційних цілях з іноземною державою та її представниками, допомога світовій буржуазії в здійсненні ворожої проти СРСР діяльності, підбурення іноземної держави до війни або збройного втручання у справи СРСР, шпигунство, підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу, кредитної системи та кооперації, здійснення терористичних актів щодо представників радянської влади та діячів революційних робітничих та селянських організацій, диверсії, пропаганда та агітація, з закликком до повалення, підливу та ослаблення радянської влади або до здійснення контрреволюційних злочинів, будь-яка організаційна діяльність, спрямована на підготовку або здійснення передбачених Положенням злочинів, недонесення про певно відомий, підготовлений або здійснений контрреволюційний злочин, активні дії або активна боротьба проти робітничого класу та революційного руху за часів царату або контрреволюційних урядів у період громадянської війни, контрреволюційний саботаж³².

8 червня 1934 р. постановою ЦВК СРСР цитоване вище Положення було доповнене новим пунктом — зрада Батьківщини, із відповідними додатками³³.

Постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. було розширено діапазон термінів покарання за шпигунство, шкідництво та диверсійні акти до 25 років³⁴.

Та останнім документом, котрий перед “великою чисткою” доповнював юридичні обґрунтування для переслідувань за контрреволюційні злочини, була директива Прокурора СРСР від 23 січня 1935 р., що переква-

ліфіковувала виступи, які схвалюють терористичні акти проти “вождів Партії та радянського Уряду”³⁵.

Аналіз наведених документів показує, що йшов процес певного уточнення та розширення тлумачень понять та статей Кримінальних кодексів союзних республік.

Якщо ж порівняти ці легітимні моменти із застосованими у 1937 р. формулюваннями обвинувачень, то стає очевидною картина реальної відмови партії, держави та її каральних органів від будь-якого юридично-формального забезпечення процесу репресій. Тобто проводилася “чистка від ворога”, що не потребувала закону, за принципом: “ворог — він і є ворог, не треба з ним панькатися!” А національні спрямування репресій були складовою частиною цієї “боротьби”.

Загальний висновок полягає в тому, що політичні репресії 1937 р. мали національне забарвлення. Це простежується по викладених нами як абсолютистських, так і порівняльних даних.

^{1–8} Дмитренко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. — 1992. — № 5. — С. 135–147; Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. — 1993. — 29 липня; Єрмак О. Доля болгарських комуністів // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 59–63; Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 95–110; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // Там же. — С. 116–156; Ченцов В. В. Трагические судьбы. — Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е—1930-е годы. — М., 1998. — 208 с.; Нікольський В. Українці Донеччини, репресовані у 1937–1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід. — 1995. — № 3. — С. 37–45; Нікольський В. “Греческая операция” // Греки и славяне: 1000 лет. — 1997. — № 1. — С. 134–139; Нікольський В. М. “Велика чистка” / Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995. — С. 28–30; Нікольський В. Н., Сорокина С. В. Репрессии против греков в 1937–1938 гг. // Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск третий. — Донецьк, 1999. — С. 32–41; Нікольський В. Н., Губенко Е. В. Под прессом массовых репрессий польское население Донбасса. — Там же. — С. 51–54; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 447 с.

⁹ Матеріали февральсько-мартовського пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1994. — № 1. — С. 24–25.

¹⁰ Там же. — С. 27–28.

¹¹ Там же. — С. 26.

¹² Там же. — № 10. — С. 21.

¹³ Сталин И. Заключительное слово на Пленуме Центрального Комитета ВКП(б) 5 марта 1937 г. / Сталин И. В. Соч. — М., 1947. — Т. 14. Март 1934–1940. — С. 174–188.

¹⁴ Ксерокопію отримано з московського Музею та громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. Андрія Сахарова. — С. 51–69; також документ надруковано: Труд. — 1992. — 4 июня (тексти тотожні).

¹⁵ “ПОВ” — Польська організація військова.

¹⁶ Цит. за: З архівів ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 16; див. також: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 148.

¹⁷ Державний архів Служби безпеки України — Донецьк (далі — ДАСБУ — ДО), спр. 7360-2ф, арк. 57.

¹⁸ ДАСБУ — ДО, спр. 1126-2ф, арк. 27.

¹⁹ Бажан О., Войналович В. Назв. праця.

²⁰ Там же.

²¹ ДАСБУ — ДО, спр. 12374-2ф, арк. 53.

²² З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 17.

²³ Ксерокопію отримано з московського Музею та громадського центру “Мир, прогрес, права людини” ім. Андрія Сахарова. — С. 469.

²⁴ Державний архів Служби безпеки України — Київ (далі — ДАСБУ—Київ), спр. 31, арк. 155–183.

²⁵ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. — М., 1991. — С. 58—59.

²⁶ Підраховано там же.

²⁷ Там же. — С. 94.

²⁸ Підраховано за: ДА СБУ— Київ, спр. 31, 33, 35. Всі наступні підрахунки у статті здійснено за цими матеріалами.

²⁹ ДА СБУ — ДО, спр. 6925-2ф, 7491-2ф, 8077-2ф, 8681-2ф, 9555-2ф, 11254-2ф.

³⁰ Цит. за: Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. Офіційне видання. — К., 1997. — С. 20.

³¹ Там же. — С. 32—33.

³² Там же. — С. 32—36.

³³ Там же. — С. 36—37.

³⁴ Там же. — С. 37—38.

³⁵ Там же. — С. 38—39.